

УДК 39 (477.85)

**Михайло Чучко
(Чернівці)****БУКОВИНА ТА ЇЇ ЖИТЕЛІ В ОПИСАХ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.**

У першій половині XIX ст. Буковину часто відвідували державні діячі, дипломати, вчені, військові, письменники, мандрівники, журналісти, художники тощо. Багато з них залишили про цей край та його жителів нотатки. Вміщені в них історико-етнографічні матеріали є важливим джерелом до вивчення особливостей життя населення Буковини в першій половині XIX ст.

Ключові слова: Буковина, мандрівники, населення, джерело, нотатки, історико-етнографічні матеріали.

У першій половині XIX ст. Буковина, яка у 1775 р. була офіційно приєднана до Габсбурзької імперії, а в 1786 р., після скасування в ній військової адміністрації, прилучена як 19 округ до „королівства Галичини і Володимирії” з центром у Львові, залишалася прикордонною австрійською територією на стику трьох великих імперій – Австрійської, Османської та Російської. Зважаючи на прикордонне розташування, цей край досить часто відвідували державні діячі, дипломати, вчені, військові, письменники, мандрівники, журналісти, художники тощо. Багато з них, а в їх числі були не лише іноземці, але й австрійські піддані, вважали за потрібне зафіксувати все побачене і почуте у листах, щоденниках, нотатках і навіть книгах, виданих за матеріалами власних чи чужих подорожей.

На жаль, цей значний за обсягом джерельний матеріал, що стосується історії, культури та побуту населення Буковини першої половини XIX ст., ще не введений у повному обсязі в науковий обіг, зважаючи на раритетність виданих в той період праць. Своєрідним проривом у цій справі стало хіба що видання румунським академіком Н. Йоргою узагальнюючої праці „Історія румунів за мандрівниками”¹, у якій серед інших матеріалів вміщено подорожні нотатки першої половини XIX ст., низка публікацій чернівецького дослідника С. Пеунела², які вийшли у міжвоєнний період, та ряд сучасних перевидань записок І. Будаї-Деляну³, Франца І⁴, інока Парфенія⁵, Й. Коля⁶.

Таким чином, виникла необхідність більш глибокого ознайомлення з працями авторів нотаток першої половини XIX ст., у яких зафіксовано не лише цінний фактичний матеріал щодо особливостей етнодемографічної ситуації, адміністративного устрою, духовного та господарського життя населення Буковини, але й робляться історичні екскурси в минуле краю, коли він належав до Молдавського воєводства, даються коментарі та висловлюються власні судження, що стосуються сучасних їм подій.

У числі перших праць, що побачили світ на початку XIX ст. та були написані на основі влас-

них вражень, одержаних під час перебування на Буковині, варто згадати „Замітки про подорож від турецького кордону через Буковину, Східну Галичину, Сілезію і Моравію до Відня” („Bemerkungen auf einer Reise von der Türkischen Grenze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Maerhrehn nach Wien”)⁷ **Йосина Рорера** (Joseph Rohrer) (1769-1828), що вийшли у Відні в 1804 р.

Автор нотаток був уродженцем Відня. Після студій у рідному місті спершу працював бухгалтером в поліції, а вже у 1800 р став комісаром поліції міста Львова. З 1808 р працював професором статистики у Львівському університеті. Потім переїхав працювати в Оломоуц, а відтак знову повернувся до Львова. У 1827 р переїхав до Відня, де через рік й помер⁸.

„Замітки” Й. Рорера написав у 1802 р. у вигляді листів, два з яких було присвячено Буковині. У першому листі автор зауважує, що буковинський край був колись частиною Молдавії. У 1774 р. тут було встановлено австрійське військово-управління. Автор констатує, що на час прилучення Буковини до Габсбурзької імперії населення краю складало 11-12 тисяч сімей. У 1800 р. населення збільшилося до 35500 сімей або 190389 душ. У краї є три торгові містечка та 259 сіл. На невеликому просторі Буковини, за словами Й. Рорера, мешкають німці, молдавани, чехи, євреї, вірмени, поляки, русини, греки та цигани. Автор описує соляні промисли, кінні заводи. Відзначає, що в Чернівцях є одна аптека. Розповідає про своє перебування в місті та про гостинність місцевого православного єпископа Влаховича⁹.

У 1803 р. буковинський край відвідав **Іон Будаї-Деляну** (Ion Budai-Deleanu).

Він був уродженцем Трансільванії (народився 1760 р. в с. Чігмеу, в комітаті Хунедоара, у родині греко-католицького священика). Початкове навчання пройшов в рідному селі, вірогідно при місцевій церкві. Потім вступив на навчання в духовну семінарію в м. Блаж. Після закінчення семінарського курсу продовжив навчання на богословському факультеті Віденського університету, який закінчив зі ступенем доктора теології. Далі працював у Відні на посаді псаломщика у церкві св. Варвари. Протягом 1780-1785 рр. І. Будаї-Деляну проявив себе в поетичній творчості. У 1786 р. він покинув австрійську столицю і відбув до Блажа, де посів місце професора та префекта з навчання в місцевій семінарії. Однак, не знайшовши порозуміння з місцевими клерикальними колами, І. Будаї-Деляну залишив Блаж і перебрався до Львова. З 1788 р. працював судовим секретарем у Львові. У 1797/1798 р. досяг високого рангу цісарсько-королівського крайового радника. Цей пост займав до кінця життя. Помер 24 серпня 1820 р. у Львові.

Під час перебування у Чернівцях І. Будаї-Деляну написав „Короткі зауваження про Буковину” („Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina”, румунський переклад „Scurte observații asupra Bucovinei”

вперше надруковано у „Gazeta Bucovinei” – 1894. – IV)¹⁰.

На початку своєї праці про буковинський край автор відзначає, що під Буковиною слід розуміти невелику територію, колишню область Горішньої Молдавії, якою поступилася Оттоманська імперія австрійській монархії. І. Будаї-Деляну відзначає, що Буковина є особливо придатною для тваринництва. Її господарство полягає у торгівлі худобою, вугіллям, деревиною, залізом, сіллю, воском, медом, а також льоном, зерном та сухофруктами. Край має 300 малих і великих поселень. Його населення складає 190-200 тис. душ. Тут мешкали молдавани, руснаки, німці, євреї, вірмени, греки, угорці, липовани та цигани. Автор коротко описує обставини появи цих етнічних груп на Буковині, особливості їх традиційної культури та побуту. Зокрема, про молдаван він пише, що вони належать до романської або так званої волоської нації і переселилися сюди з Марамуреша під проводом Драгоша, який заснував маленьке воєводство. Описуючи їжу молдаван, дослідник зауважує, що вони харчувалися мамалигою, молоком, сиром (бринзою), м’ясом та рибою. Характеризуючи психологію молдаван, І. Будаї-Деляну відзначає, що колись вони були хоробрим народом і підпорядковувались воєводи з їхнього середовища, але відколи опинилися під турецькою зверхністю, повинні були приймати нав’язаних Портою тимчасових господарів з усією світою. Це змінило їхню вдачу настільки, „що і тепер старих молдаван можна впізнати за їхнім раболіпством перед урядом, зрадливістю та лицемірством”¹¹. У релігійному відношенні молдавани належать до православної церкви, якою керує єпископ в Чернівцях. Вони також мають власне дворянство, котре складається з бояр та мазилів. Говорячи про руснаків, котрі живуть в Буковині та Молдові, автор повідомляє, що всі вони є вихідцями з Галичини, розмовляють тією ж мовою, що і галичани з тією відмінністю, що (внаслідок спілкування з молдаванами) вживають багато молдавських слів. Одягаються краще і чистіше, ніж галицькі селяни, але полюбляють пити горілку. На Буковині вони належать до православної церкви. Про євреїв І. Будаї-Деляну повідомляє, що всі вони є емігрантами із Польщі, які стали активно переселятися на Буковину після об’єднання Буковини з Галичиною. У своїй праці автор описує також політичне управління у краї, судочинство та судові установи, оренду майна та діяльність Чернівецької православної консисторії.

У 1805 р. мандруючи з Угорщини до Молдавії, на Буковині побував угорський граф **Вінцент Баттяні** (Batthyány Vinzenz) (1772-1827 рр.), який був радником двору і віце-президентом судової палати, здійснив низку подорожей по Європі. Свої враження від побаченого під час подорожі він описав у праці „Подорож через частину Угорщини, Трансільванію, Молдавію та Буковину в 1805 р.” (Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukowina im Jahr 1805), що вийшла

друком у м. Пешт в 1811 р.¹²

Граф Баттяні констатує, що 15 листопада він вирушив з Кам’янця через Окопи на Чернівці. В цій частині, зазначає автор, „можна знайти всі продукти Галичини в Чернівцях. Бо тут росте все погано. Овочі, тютюн малі і мають жалюгідний вигляд. Найкраща рослина – кукурудза. Житла селян брудні та низькі, це як дерево викинуте на вітер”¹³. Окремо зупинився автор на описі базару у Вижниці та євреїв, що мешкали в містечку. За свідченням графа, у Вижниці було „багато дерев’яних будинків та сірчане джерело”¹⁴. Загалом, констатує В. Баттяні, на Буковині, яка у 1774 р. відійшла до Австрії, налічувалося 3 міста, у яких були базари та 265 сіл з більш ніж 200000 населення.

Найбільше товарів, якими торгували – „продукти поля, худоба, віск, мед, пиво, горілка, вовна, шкіра, килими („коци”) з Сучави, пояси з Вижниці, золото з Бистриці, синька з Кирлібаби”¹⁵.

Про Чернівці граф зазначає, що розташовані вони „біля Пруту, який часто розмиває береги, тому намагаються врегулювати його русло”¹⁶. За його словами, саме „місто – одна вулиця на пагорбі. Навколо пагорба розташовані бідні будинки. За часів турецького володарювання дуже бідно виглядало. Тільки за Йосифа II були збудовані гарні будинки для солдат. Населення – 6000 чоловік: німці, молдавани, євреї, вірмени, руснаки, угорці”¹⁶.

На шляху до Покуття В. Баттяні побував у Васьківцях-над-Черемошем. Була неділя, і граф став свідком проведення сільського „данцю”. Автор докладно описав танцювальні рухи місцевих селян, констатує водночас, що тутешні „люди мають поганий одяг і будову в порівнянні з людьми із Чернівців та Молдавії”¹⁷. При цьому він зауважує, що тут „нічого дивного немає, бо стільки різних людей тут живе і зважаючи на зазначене, важко принести цивілізацію, бо люди дуже змішані”¹⁸. З Васьківців граф рушив через Черемош на Покуття.

У 1818 р. побачила світ книга англійського лікаря **Адама Неале** (Adam Neale) „Подорож через деякі частини Німеччини, Польщі, Молдавії та Туреччини” („Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey”).¹⁹ У зазначеній праці автор описує свою мандрівку в 1805 р., під час якої він відвідав Чернівці. За свідченням А. Неале, місто розташоване на схилі південного берега р.Прут. Він описує його як поселення з широкими, чистими, добре вимощеними вулицями та мурованими з бутового каменю будинками. Неале стверджує, що в Чернівцях тоді було 600 будинків та 3 церкви (насправді 4). У місті проживало 3000 чоловік²⁰. Етимологію назви „Чернівці” мандрівник виводить від того, що це місто на чорній воді.

У 1817 р. на Буковині побував австрійський офіцер, хорват за походженням, граф **Федор Карачай фон Валс Саке** (Graf Fedor Karacsay von Valea Seake) (1787-1859)²¹. У своїх записках, які вийшли під назвою „Причинки до Європейської географії. Молдавія, Валахія, Бессарабія і Буковина” („Beitrage zur Europäischen Landerkunde. Die

Moldau, Wallachey, Bessarabien und Bukowina”), він занотував, що це австрійська частина Молдавії, яка 1775 р. була відібрана у Порти і після прилучення до Галичини стала її 19 округом під назвою Буковина. За словами Ф. Карачая, це один з найкращих округів Галичини. Його населення з кожним роком збільшується. Певні свободи заохочують еміграцію з Галичини і Угорщини. Зокрема, у 1811 р. населення краю зросло відносно 1810 на 3350 душ. Згідно з переписом 1811 року в Буковині було 3 міста (Чернівці, Сучава, Сірет), 3 торгові містечка (Вижниця, Радівці і Молдавський Кимпулунг), 147 доміній, 320 сіл, в яких числилося 39096 будинків, 44589 мешканців, 498 священників, 1289 дворян, 269 функціонерів і чиновників, 621 міщанин, майстер і ремісник, 19050 селян і 418 домогосподарів. Загальне число жителів краю становило 226486 душ, серед них 3414 євреїв.

Автор нотаток описав також заняття і промисли буковинців, торгівлю, шляхи сполучення. Окрему увагу приділив адміністративному устрою Буковини. Зокрема, за його словами, Буковинський округ поділявся на 4 дистрикти (повіти): Вижницький, Чернівецький, Сіретський та Сучавський. Повинності селян тут стосовно держави і власників маєтків такі самі, як і у Молдавії. Головним центром Буковини є місто Чернівці. У ньому окружна адміністрація, прикордонне військове командування, цивільний і кримінальний суд, митний інспекторат, грецький православний єпископ, гімназія, народна школа та клерикальна православна семінарія, комісаріат шляхів і доріг, технічні служби й комунальний суд. У місті налічується 672 будинки та більш ніж 5000 жителів, серед яких багато вірменів і євреїв.

Крім Чернівців, Ф. Карачай подав також коротку інформацію про такі міста, містечка і домінії, як Сучава, Сірет, Радівці, Кіцмань, Великий Кучурів, Солка, Гура Гуморулуй, Молдавський Кимпулунг, Дорна та інші. Навів перелік митних постів і карантинів. Згадав про православні монастирі у Гуморі, Путні, Сучавиці, Драгомирні та Петрівцях. Про останній він пише, що це була жіноча чернеца обитель.

В кінці нотаток граф Карачай коротко зупинився на характеристиці російських старообрядців-липован, що населяли села Климівці, Варниця й Липовани біля Драгомирні, та горян-гуцулів з долини Черемошу.

У виданні вміщено ілюстративний матеріал з типами буковинців, зокрема селян та священника. Згодом, у 1823 р., ці малюнки використав у своїй праці австрійський чиновник чех Емануель фон Кронбах (Кратохвілл)²².

У тому ж (1817) р. буковинський край вперше відвідав австрійський цісар **Франц I (II)** (1768-1835), який був сином імператора Леопольда, і правив Австрією протягом 1792-1835 рр. Він залишив подорожній щоденник, у якому докладно описав свої відвідини буковинського краю та Чернівців. На сторінках щоденника цісар відзначає, що відвідав Вижницю, Вашківці, Банилів, Лужани, Чернівці,

Радівці та інші населені пункти Буковини. Згадуючи про село Іспас, яке лежало на шляху до Вашківців, він зауважує, що це було поселення з розкиданими будинками та садами. У Мілієві цісар пише про дерев'яні будинки, один з яких був покритий драницями. У Банилові хатки, за словами Франца, були маленькі дерев'яні, покриті солом'яно. Загалом населення в долині Черемошу носило одяг подібний, як і в районі Кутів, та було православним. На лівий берег Пруту цісар потрапив через дерев'яний понтонний міст, влаштований на 7 човнах в районі злиття Черемошу з Прутом. Село П'ядиківці він описував як поселення з розкиданими будиночками і маленькою дерев'яною церквою. Описуючи Берегомет, зазначає, що будинки там були кращі.

До Чернівців Франц в'їхав по дерев'яному мосту на 9 понтонах. У місті були добротні одноповерхові будинки. Серед будівель, що трапилися йому по дорозі, цісар згадає православну церкву, католицький костіол, генеральський будинок. Він відзначає, що у Чернівцях мешкало 3000 душ. Серед жителів були німці, поляки, вірмени та молдаване. Серед мешканців Садгори він згадав євреїв. За словами цісара, в місті говорили німецькою, польською та молдавською мовами.

Далі Франц описав одяг міщан – німців, молдаван та поляків. Окрему увагу звернув цісар на одяг мазилів – молдавських дворян. Загалом люди на Буковині, за його словами, були гарні, чоловіки носили вуса та бороди.

З Чернівців цісар їздив до Кіцманя, Заліщик, Боян, Серету, Фратівців, Радівців, Гура-Гумори, Марджини, Сучави. Під час цих поїздок Франц відвідав село Білу Криницю, яке, за його словами, населяли липовани. Засновником поселення був Петрович²³. Наступний раз цісар побував у Чернівцях 1823 р., де він зустрівся з російським імператором Олександром I²⁴.

У 1822 р. в Лондоні вийшла друком праця англійського артиста, письменника, дипломата і мандрівника **Роберта Кера Портера** (Robert Ker Porter) (1777-1842) „Подорожі в Грузію, Персію, Вірменію, давній Вавилон та ін. протягом 1817, 1818, 1819, і 1820 років” („Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c. during the years 1817, 1818, 1819, and 1820”²⁵). Написана вона у вигляді щоденникових записів. У кінці праці, описуючи зворотню мандрівку з турецьких володінь до Центральної Європи, Р. К. Портер коротко згадає про те, як він 18 лютого 1820 р. о шостій годині дістався Маморниці, останнього поселення на турецькій території, що недалеко від кордону австрійської Буковини. Він пише, що подав свої паспорти, і після заміни коней перейшов кордон у супроводі двох драгунів, „радий відчутти себе знову в християнському світі”²⁶.

Далі Р. К. Портер зазначає, що менш ніж за десять хвилин він з супроводом перейшов крижані води Пруту, а о десятій був вже в межах карантину. Директор закладу пан де Рааб, який був поінформований про приїзд мандрівника, прийняв його

досить люб'язно і комфортно розмістив.

За словами Р. К. Портера, для тих, хто перетнув кордон в Маморниці, на Буковині влаштовано прикордонні карантини в с. Бояни та м. Чернівці. У окремій таблиці мандрівник навів час слідування до них та відстань від цих карантинних пунктів до кордону²⁷.

У 1823 р. так само в Лондоні побачив світ 2-й том книги англійського журналіста, видавця і перекладача **Фредеріка Шоберла** (Frederic Shoberl) (1775–1853) „Світ в мініатюрі. Австрія” („The World in miniature. Austria”)²⁸. У цій праці автор подав короткі відомості з історії та етнографії різних земель Габсбурзького дому. Третій розділ книги Ф. Шоберл присвятив Буковині. У ньому автор вмістив коротку вступну довідку про край та обставини його включення до складу Австрії, а також дав характеристику його населення. Він, зокрема, відзначив, що Буковину населяють молдаване, а також русини та німці, є також колонії угорців, вірменів, липованів, циганів та євреїв. Крім цього, Ф. Шоберл вмістив у книзі зображення різних категорій населення Буковини з відповідною характеристикою їхнього костюма та соціального становища. Це зображення боярина з Серета, буковинського селянина, жінки з Сучавиці, дівчини з Якобен та двох буковинських липованок²⁹. Гравюри виконані на основі акварелей відомого австрійського художника Франца Яшке (1775-1842).

У 30-х рр. XIX ст. на Буковині у Білій Криниці оселився російський старообрядець **Петро Агєєв (Адрєєв)** (1806-1878), в чернецтві **Парфеній**. Він був уродженцем м. Ясси і в молоді роки у пошуках благочестя подвизався у старообрядницьких скитах Молдавії, Росії, Буковини. Пізнавши хибність старообрядництва, став активним борцем з розколом. У 1839 р. прибув на Афон, де постригся в ченці, а в 1841 р. у схиму під ім'ям Парфенія. У 1855 р. чернець Парфеній видав „Розповідь про мандрівки і подорожі Росією, Молдавією, Туреччиною та Святою землею” (Сказаніє о странствіи и путешествіи по Россіи, Молдавіи, Турціи и Святой земль)³⁰, у якій серед іншого вмістив певну інформацію про Буковину та її мешканців, зокрема про старообрядців Білої Криниці.

Автор зазначає, що перетнувши австрійський кордон і пройшовши карантин в Босанчі, він прибув до австрійського міста Сучави. Там він удостоївся приклясти до мощів св. вмч. Іоана Нового у старій митрополії. Богослужіння в цьому храмі здійснювалося молдавською мовою. Сама Сучава, за словами мандрівника, є „місто впорядковане будівлями і базарами, і багато в ньому церков православних та лагінських і вірменських. Стоїть біля ріки Сучави, на молдавському кордоні, недалеко від Карпатських гір”³¹. Поблизу Сучави в годині ходи розташовано російське село старообрядців Соколинці. Мешканці села „розмовляють і одяг носять по-великоросійськи”³². У двох верстах від Соколинців стоїть православний монастир Драгомирна. Також на відстані 5 миль від Сучави,

зауважує мандрівник, розташоване велике село російських старообрядців – Біла Криниця.

Парфеній повідомляє, що прийшовши в Білу Криницю, поступив у старообрядницький монастир, влаштований „всередині села, в домі покійного селянина Ларіона Петровича Коров'їх-Ножок, який і був засновником цього села”³³. Проживши в Білій Криниці декілька років, автор подорожніх нотаток постригся в ченці та віддалився у пустинь (у трьох верстах від села).

У громадських справах Парфеній їздив до Львова, проїхавши всю Буковину і Галичину. Описуючи свої враження від побачених земель, він відзначив, що в Галичині „православних християн, які належать до Східної Церкви, немає жодного, але всі – уніати, належать до папи Римського. А в краї Буковина всі – православні християни і мають собі єпископа православного, який проживає в Чернівцях”³⁴.

За свідченням Парфенія, „місто Чернівці невелике, але гарне, друге після Львова, стоїть на березі ріки Прут; але православних в ньому небагато, а більше німці”³⁵.

Мандрівник також відзначив, що на Буковині є 4 православні монастирі – Путна, Сучавиця, Молдавиця і Драгомирна. „Всі ці монастирі прикрашені і розписані іконним настінним розписом грецької роботи, подібно як в афонських монастирях. Ченці живуть за штатом, отримують від цісара Австрійського жалування; читають і співають слов'янською, за російськими книгами. На ектеніях згадують Благочестивого Російського імператора Миколая Павловича, згадують і свого державного цісара. Однак уже чернечих правил строго не дотримуються, оскільки в Австрії живуть православні у великих утисках, і ще більше хрест свій несуть, ніж греки від турків. Зрештою, гонить та утискає не цісарська влада, але духовна від папи римського”³⁶.

У 1836 р. прямуючи з Константинополя до Берліна, на Буковині побував прусський дипломат, письменник-мандрівник **Карл-Отто-Людвіг фон Арнім** (Carl Otto Ludwig von Arnim) (1779-1861). Його літературна популярність заснована на записках мандрівника під заголовком „Flüchtige Bemerkungen eines flüchtig Reisenden” (у 6 томах, 1837-1850). Свою мандрівку з Константинополя до Берліна через Молдавію, Буковину, Галичину, Сілезію і Богемію дипломат описав у 3-му томі цієї праці, що побачив світ в 1837 р.³⁷. Під час подорожі Буковиною мандрівника вразили гарні і чисті помешкання. За твердженням К. О. Л. фон Арніма, „столиця цієї провінції – Чернівці – є дуже зі смаком розміщена і, почасти, гарно забудована”. Після трьох днів перебування там Арнім вирушив до Львова³⁸.

Того ж року у Відні вийшла праця австрійського письменника **Адольфа Шмідля** (Adolf Schmidl) (1802-1863) „Посібник для подорожуючих австрійськими цісарськими землями” („Handbuch für Reisende in dem österreichischen Kaiserstaate”)³⁹, яку він написав у співавторстві з **Рудольфом фон**

Єнні (Rudolph von Jenny). В цій праці, яка була своєрідним путівником для мандрівників, вміщено короткий довідку про Буковину та її столицю Чернівці. Зокрема, автори зазначають, що мандруючи вздовж Пруту зі Снятина, потрапляєш на Буковину, яка колись була частиною Молдавії, а в 1777 р. була передана Портою Австрії і тепер є Буковинським округом Галичини. Дорога до Чернівців пролягає через Орошани, Лужани, Старі Мамаївці та Ленківці. В Чернівці можна потрапити через наплавний міст на Пруті. У місті налічується 1000 будинків та 11000 жителів. Центральним пунктом міста є велика площа. В Чернівцях знаходяться будівлі генерала, окружної адміністрації, земельного суду, митниці, різних навчальних закладів.

Автори також характеризують населення, різні установи та культові споруди Чернівців, побіжно зупинилися на стані розвитку промислів і торгівлі, в тому числі прикордонної. Зокрема, вони відзначають, що „торгівля в Молдавії з приходом росіян зменшилася, але все одно значна, особливо, що стосується коней та худоби. Найбільший ярмарок, що починається парадом муніципального суду, проводиться в передмісті у нечисленній кількості палаток і землянок 11 липня на грецьке свято Петра та Павла”⁴⁰.

1840 р. в Парижі побачила світ книга російсько-го та французького мецената, дійсного статського радника *Анатолія Миколайовича Демидова* (1812-1870) „Подорож до Криму і на Південь Росії через Угорщину та Молдавію” („Voyage dans la Russie Meridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie”)⁴¹, у якій автор описав свою мандрівку, здійснену в 1837 р. Змальовуючи зворотній шлях з Росії до Центральної Європи, російський аристократ згадує, як після подорожі Бессарабією перейшов австрійський кордон у Новоселиці. Відтак він перетнув Прут і опинився в Чернівцях – столиці Буковини, яка є округом Галичини. Цей край дуже гарний та охоплює східні схили Карпат, і називається так від слов’янського слова „бук”. Чернівці являють собою „гарне місто, розташоване біля підніжжя гори, що омивається Прутом, і по-праву пишається своїми елегантними церквами”. Далі шлях А. Демидова пролягав на Львів та Відень⁴².

У 1841 р. вийшла друком праця німецького мандрівника та основоположника антропогеографії *Йоганна-Георга Коля* (Kohl Johann Georg) „Подорож по Росії і Польщі”. Частина 3. Буковина, Галичина. („Reisen im inneren von Russland und Polen”. Th. 3 Die Bukowina, Galizien)⁴³.

Й. Коль народився 28 квітня 1808 р. в м.Бремен. Вивчав право в Геттінгенському, Гейдельберзькому та Мюнхенському університетах. Подорожував країнами Центрально-Східної, Південної та Західної Європи, а також побував у Північній Америці. Помер 28 жовтня 1872 р. у рідному місті Бремен⁴⁴.

Ідучи з Одеси через Бессарабію до Галичини, Йоганн Коль побував на Буковині. В своєму описі він зазначає, що жителями тамтешніх Карпат є гуцули, які своєю мовою, одягом і традиціями

відрізняються від інших жителів долин, подібно як адриатичні черногорці від своїх сусідів. Буковину він змальовує як гарний край, який утворює на схід найбільш крайню вершину заселеного дако-роминами або валахами великого земельного масиву. Основне населення краю (помилково вважав він) було молдавським. Як і у всій Молдавії, на Буковині вирощували кукурудзу та займались виноробством. Селяни працювали тут на пана за давнім молдавським законом 12 днів на рік. Місцеві дворяни походили з старих волоських сімей і грецької знаті. Назва Буковини походить від букових лісів. Серед жителів краю, крім дако-ромунів, Коль згадує вірмен, євреїв, гуцулів. В краї є три міста – Чернівці, Серет та Сучава, три торгових села та багато поодиноких сіл і хуторів. Сільські населені пункти мають такий же архітектурний стиль і розташування, як і молдавські села, а міста за час австрійського панування помітно германізувались. Особливу увагу Йоганн Коль звернув на забудову Чернівців, які забудовані на німецький лад кам’яними будинками. Дослідник відзначає також жваве життя у трактирних будинках та згадує про зустріч у Чернівцях з молдавськими патріотами, що пропагували дако-ромунізм⁴⁵. Згадуючи про переїзд з Чернівців до Львова, Йоганн Коль зазначає, що його супроводжували троє волоських аристократів з Буковини, яких він описує як вгодованих панів з великими вусами, загорнутих у товсті кожухи, що розмовляли на досить гарному віденському діалекті⁴⁶.

Чи не єдиним місцевим автором, який зсереди описав буковинські реалії першої половини XIX ст. був архімандрит *Теоділ Бенделла* (Theophil Bendella), який пізніше став митрополитом Буковини і Далмації. Він народився в Чернівцях 8 травня 1814 р. у родині голови кримінального суду Димитрія Бенделли. При хрещенні отримав ім’я Темістокл. Навчався в Чернівецькій німецькій гімназії, а опісля – у Православному богословському інституті. 9 листопада 1836 р. постригся у ченці під ім’ям Теоділ. Вивчав богослов’я у Віденському університеті. Після закінчення курсу богословських наук 27 грудня 1838 р. рукопокладений в дякони і призначений навчальним префектом єпископської клерикальної семінарії в Чернівцях. 6 жовтня 1840 р. висвячений в ієромонахи. З 1840-1857 рр. був ректором клерикальної семінарії. У 1857 р. став консисторським архімандритом і генеральним вікарієм єпархії. 13 листопада 1873 р. іменованій митрополитом Буковини та Далмації. Хіротонізований в архієреї 21 квітня 1874 р. Помер 21 липня 1875 р. в під час лікування у м.Францбад (Богемія). 29 липня 1875 р. його останки перевезли до Чернівців і поховали на міському кладовищі⁴⁷. В 1845 р. Т. Бенделла надрукував працю „Буковина в Галицькому королівстві” („Die Bukowina im Koenigreiche Galizien”). Починаючи опис краю, автор зазначив, що Буковина була раніше частиною Горішньої Молдавії, а тепер стала округом королівства „Галичина”. Отримала вона свою на-

зву від букових лісів. Окремий розділ Т. Бенделла присвятив опису населення та його конфесійного складу. Він відзначає, що населення Буковини в 1840 р. складало 339669 осіб. Там було 3 міста, два містечка, 4 торги та 278 сіл. У розділі „Жителі, їхні звичаї, одяг, мова та їжа” автор подає етнічну структуру населення краю та його короткий етнографічний опис. Зокрема, він відзначає, що в краї живуть молдавани, русини, німці, угорці, гуцули, липовани, вірмени, цигани та євреї. Дві третини населення складають молдавани, які розмовляють молдавською мовою, що є дочкою латинської та сестрою італійської і французької мов. Гуцули є слов’янського походження і мають свої помешкання в руському Кимпулунзі. Т. Бенделла також описав кухню буковинців, яка складалася з хліба, мала, мамалиги з маслом, сиру, молока, та житлові споруди, які, за його словами, в основному були дерев’яними і складались з однієї кімнати, в якій була піч. В кінці книги Т. Бенделла описує мандрівку в Буковинські Карпати, де в с.Шепіт він почує звуки гуцульської сопілки (трембіти), якою в горах повідомляли про різні нещастя⁴⁸.

Загальний огляд нотаток, щоденників, листів, описів і тому подібних писемних матеріалів, написаних впродовж першої половини XIX ст. австрійськими підданими та мандрівниками-іноземцями чи то на основі власних спостережень, чи за розповідями інших осіб, які бували чи жили на Буковині в той період, засвідчує їх незаперечну цінність для фахових дослідників історії та етнографії краю. Це праці написані, майже винятково, спостерігачами зі сторони. Зрештою, сторонньому спостерігачу, особливо іноземцю, було легше відзначити особливості побуту буковинців, особливо коли вони були протилежними його звичкам і поглядам. Зауважуючи чужі відмінності, такий спостерігач докладно фіксував те, з чим місцевий мешканець звикався як з постійно повторюваним, буденним явищем життя. Це явище посилювалося також відсутністю у буковинців, принаймні до другої половини XIX ст., зацікавленості у вивченні своєї історії та народного побуту. Чи не єдиним винятком щодо цього періоду були нотатки про Буковину чернівчанина Т. Бенделли.

Проте, незважаючи на відмінності у сприйнятті тогочасних буковинських реалій сторонніми і місцевими спостерігачами, зібрані та опубліковані у першій половині XIX ст. історико-етнографічні матеріали є важливим джерелом до вивчення особливостей життя населення Буковини в австрійський період, що вимагають вивчення та перевидання.

¹ Iorga N. Istoria românilor prin calatori. – București: Editura Eminescu, 1981. – 700 p.

² Paunel E. I. Stampele bucovinene din cartea contelui Fedor Karaczay (1817) // Codrul Cosminului. – Cernaui, 1935. – IX. – P. 145-258; Paunel E. I. Trecerea prin Moldova și Bucovina a diplomatul prusian C. O. L. von Arnim, acum o suta de ani. – Cernaui: Institutul de Arte grafice Glasul

Bucovinei, 1939. – 24 p.

³ Budai-Deleanu I. Scurte observații asupra Bucovinei // Bucovina in primele descrieri geografice, istorice, economice și demografice. – București, 1998. – P. 378-425.

⁴ Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I aus der Bukowina 1817 und 1823 // Wagner R. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina. – Augsburg, 1991. – S. 435-495.

⁵ Парфеній, инок. Сказаніе о странствіи и путешествіи по Россіи, Молдавіи, Турціи и Святой земль. – Москва: Переиздание Свято-Успенского Святогорского мужского монастыря, 2001. – 239 с.

⁶ Німецький вчений Йоган Коль про Буковину та Галичину в середині XIX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 128 с.

⁷ Rohrer J. Bemerkungen auf einer Reise von der Türkischen Grenze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Maerhren nach Wien. – Wien, 1804. – 307 S.

⁸ Wurzbach C. von. Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich. – B.26. – 1874 Reprint. – Bad Feilnbach, 2001. – S. 284.

⁹ Rohrer J. Bemerkungen auf einer Reise von der Türkischen Grenze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Maerhren nach Wien. – S.40-57, 58-73.

¹⁰ Budai-Deleanu I. Scurte observatii asupra Bucovinei. – P. 378-425.

¹¹ Budai-Deleanu I. Scurte observatii asupra Bucovinei – P. 382.

¹² Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukovina im Jahr 1805 von Grafen Vinzenz Battyani. – Pest: Bei Conrad Adolph Hartleben, 1811. – 236 S.

¹³ Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukovina im Jahr 1805 von Grafen Vinzenz Battyani. – S.158.

¹⁴ Ibid. – S.151-161.

¹⁵ Ibid. – S.162.

¹⁶ Ibid. – S.162-163.

¹⁷ Ibid. – S.165.

¹⁸ Ibid. – S.166.

¹⁹ Neale A. Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey. – London, 1818. – 295 p.

²⁰ Neale A. Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey. – P.150-151; Iorga N. Istoria romanilor prin calatori. – Bucuresti: Editura Eminescu, 1981. – P.503.

²¹ Paunel E. I. Stampele bucovinene din cartea contelui Fedor Karaczay (1817). – P. 145-258.

²² Paunel E. I. Stampele bucovinene din cartea contelui Fedor Karaczay (1817). – P. 247-258.

²³ Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I aus der Bukowina 1817 und 1823 // Wagner R. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina. – Augsburg, 1991. – S. 435-495.

²⁴ Ibid. – S. 495.

²⁵ Porter Robert Ker. Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c. during the years 1817, 1818, 1819, and 1820. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1822. – Vol. II. – 869 p.

²⁶ Porter Robert Ker. Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c. during the years 1817, 1818, 1819, and 1820. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1822. – Vol. II. – P.804.

²⁷ Ibid. – P.805.

²⁸ Shoberl F. The World in miniature. Austria. – London,

1823. – 200 р.

²⁹ Ibid. – P.108-124.³⁰ Парфеній, инок. Сказаніе о странствіи и путешествіи по Россіи, Молдавіи, Турціи и Святой земль. – Москва: Переиздание Свято-Успенского Святогорского мужского монастыря, 2001. – 239 с.³¹ Парфеній, инок. Сказаніе о странствіи и путешествіи по Россіи, Молдавіи, Турціи и Святой земль. – С.19.³² Указ. соч. – С. 19.³³ Указ. соч. – С. 19-20.³⁴ Указ. соч. – С. 20.³⁵ Там же.³⁶ Указ. соч. – С. 20-21.³⁷ Paunel E. I. Trecerea prin Moldova și Bucovina a diplomatul prusian C. O. L. von Arnim, acum o suta de ani. – P.4-5.³⁸ Paunel E. I. Trecerea prin Moldova și Bucovina a diplomatul prusian C. O. L... – P. 21-22.³⁹ Jenny Rudolph, von, Schmidl Adolf. Handbuch für Reisende in dem österreichischen Kaiserstaate. – Dritter Band. Reisehandbuch durch das Königreich Böhmen, Mähren, Schlesien, Galizien, die Bukowina und nach Jassy. – Wien: Gedruckt und im Verlage bei Carl Gerold, 1836. – 313 S.⁴⁰ Jenny Rudolph, von, Schmidl Adolf. Handbuch für Reisende in dem österreichischen Kaiserstaate. – S. 292-293.⁴¹ Voyage dans la Russie Meridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavi, execute en 1837 par M. Anatol de Demidoff, illustre de 64 dessins par Raffet. – Paris: Ernest Bourdinget C. Edditeurs, 1840. – 625 p.⁴² Voyage dans la Russie Meridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavi, execute en 1837 par M. Anatol de Demidoff. – P.611.⁴³ Kohl J. Reisen im Inneren von Russland und Polen. Th. 3 Die Bukowina, Galizien. – Dresden-Leipzig, 1841. – 518 s.⁴⁴ Коль Й. Буковина // Пам'ять століть. – 2003. – № 6 (45). – С.11-21. – С.10.⁴⁵ Коль Й. Буковина // Пам'ять століть. – 2003. – № 6 (45). – С.11-21.⁴⁶ Указ соч. – С. 23.⁴⁷ Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiscopal Dioecese für das Jahr 1878. – Czernowitz, 1878; Чучко М. Митрополит Буковинський і Далматинський Феофіл Бендела (1873-1875 рр.) // Світильник. Церковно-богословський журнал. – 2000. – №6. – С. 47-48.⁴⁸ Bendella T. Die Bukowina im Koenigreiche Galizien. – Wien, 1845. – S. 1, 9, 13-16, 26.**Михаил Чучко
(Черновцы)****БУКОВИНА И ЕЕ ЖИТЕЛИ В ОПИСАНИЯХ
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX в.**

В первой половине XIX в. Буковину часто посещали государственные деятели, дипломаты, ученые, военные, писатели, путешественники, журналисты, художники и др. Многие из них оставили об этом крае и его жителях заметки. Собранные в них историко-этнографические материалы являются важным источником к изучению особенностей жизни населения Буковины в первой половине XIX в.

Ключевые слова: Буковина, путешественники, население, источник, заметки, историко-этнографические материалы.

**Mykhailo Chuchko
(Chernivtsi)****BUKOVINA AND ITS INHABITANTS
IN DESCRIPTIONS IN FIRST PART
OF 19th CENTURY**

In the first half of the XIX century Bukovina frequented by statesmen, diplomats, scientists, soldiers, writers, travelers, journalists, artists and more. Many of them have left on this land and its inhabitants note. Literature includes them in historical and ethnographic materials are an important source to study the characteristics of living in Bukovina first half of the nineteenth century.

Key words: Bukovina, travelers, population, source, notes, historical and ethnographic materials.

УДК: 94 (498.7) „1812/1868”

**Тамара Богачик
(Чернівці)****ПІВНІЧНОБЕССАРАБСЬКІ СЕЛА
У ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (1812-1868 рр.)**

У статті на основі архівних джерел та опублікованих праць зроблено спробу проаналізувати адміністративно-територіальний статус та господарський розвиток сільських населених пунктів Північної Бессарабії упродовж дореформеного періоду (1812-1868 рр.).

Ключові слова: північнобессарабські села, повіти, сільське населення, волості, царани.

Проблема регіональної історії вимагає детального вивчення соціально-економічного розвитку кожного історичного краю. Особливе зацікавлення викликає період першої половини XIX ст., коли чимало земель, населених українцями, перебували у складі Російської імперії. Це значною мірою стосується і Північної Бессарабії, яка в 1812 р. разом з іншими бессарабськими територіями ввійшла до імперії Романових.

Особливістю регіону було те, що переважну її частину займали сільські громади, де проживала значна частина українців. Представники цієї національності Північної Бессарабії мали певні відмінності та особливості у своєму розвитку, але постійно відчували спільність свого походження з іншими українськими землями¹. Тому звернення до малодослідженої історії українців цього регіону, що перебував поза межами українських губерній, потребує всебічного аналізу. Питання соціально-економічного життя сільських населених пунктів краю побіжно розглядалося в контексті всієї Бессарабії у працях молдавських дослідників: І. Анцупова, Я. Гросула, В. Жукова, М. Мунтяна, буковинських науковців. Та все ж спеціальної праці, в якій би висвітлювалося питання господарського розвитку сіл Північної Бессарабії, досі немає. Тому

метою цієї публікації є заповнення прогалини в дослідженні означеної проблеми.

Приєднання бессарабських земель за Бухарестським мирним договором 1812 р. до Російської імперії сприяло інтегруванню колишніх молдавських цинутів (повітів) – Сороцького і Бельцького та колишньої Хотинської турецької райї до єдиного північнобессарабського регіону. Варто зазначити, що саме тут проживала значна частина українського населення (Бельцький повіт – 12,69%, Сороцький – 17,13%, Хотинський – 58,09%)².

За статистичними відомостями 1812 р., у Хотинському повіті зафіксовано 169 сіл, а в Сороцькому – 138. Бельцький повіт під час перепису населення області входив до складу суміжних повітів і тому по цій території дані відсутні³.

Північнобессарабські села кожного цинуту входили до складу околів (округів), які носили топонімічні назви краю. Відповідно Сороцький цинут поділявся на сім таких околів, а Хотинський – на вісім⁴. Кожен окіл, що включав близько 18-22 сіл, очолювали двоє околів з числа молдавських мазилів (колишніх служилих людей дворянського стану), які збирали різноманітні відомості згідно з виданими форматами земському справництву.

„Правила тимчасового управління Бессарабією”, які набули чинності у березні 1813 р., затвердили утворення третього на північнобессарабських землях цинуту – Ясського (Бельцького). Адміністративними одиницями цинуту стали шість околів, до яких входило 128 сіл та 32 хутори⁵.

Згідно зі «Статутом» 1818 р. повіти Північної Бессарабії поділялися на волості для зручного поліцейського нагляду. Очолили їх околаші, а в селах здійснювали цю місію старости (двірники). Околаші і двірники призначалися справництвом з числа заможних жителів⁶. Такі адміністративні одиниці існували в регіоні упродовж всього дореформеного періоду. У Хотинському повіті було утворено 10 волостей, Сороцькому – 12, Бельцькому – 9. До кожної волості в середньому входило від 12 до 22 сіл.

Керівництво волостю здійснювало волосне правління, яке очолював упродовж трьох років обраний на сільському мирському сході староста (ворник). Окрім того, від кожних 100 дворів визначався сотський та десятський. Волосні правління, що підпорядковувалися земському суду, наглядали за тим, щоб не було укриття втікачів, особливо військових дезертирів, та вживали заходів для попередження або швидкого припинення пожеж у населених пунктах, лісах, полях, стежили за станом доріг та мостів, сплатою державних податків царанами⁷.

Розглядом цивільних справ царан (вільних селян) займався у кожній волості особливий сільський суд, до якого входили волосний голова, старости та десять почесних царан, які вважалися добросовісними. Всіх членів сільського суду обирали щорічно всіма населеними пунктами волості на мирських сходах. Слід зазначити, що повнова-

ження такого суду чітко окреслювалися: винних можна було покарати ударами різок (не більше 50 ударів) або ж залучати до громадських робіт (від 3 до 10 днів)⁸.

У перші роки перебування в складі імперії Романових народонаселення Північної Бессарабії почало зростати по висхідній. Цьому сприяли досить вагомі позитивні чинники: наявність великої кількості вільних земель, відсутність кріпосного права на бессарабській території, прагнення царського уряду заселити край державними селянами, релігійна терпимість властей.

Такі заходи царського уряду посилювали динамічне зростання сільських населених пунктів в краї. Так, у 1815 р. в Хотинському повіті вже налічувалося 171 село з населенням 71628 осіб, Сороцькому – 144 села та 18 хуторів, де проживало 43075 осіб⁹. Підкреслимо, що у перші роки перебування у складі Російської імперії і взагалі впродовж усього дореформеного періоду найбільш густонаселеним північнобессарабським регіоном залишався Хотинський повіт, де щільність жителів на 1 кв. версту була найвищою і становила у 1812-1840 рр. – 29-35 осіб, 1840-1860 рр. – 41-44 особи (для порівняння: загальноросійський показник – 6-8 осіб, загальнобессарабський – 12-29; Бельцький – 19-23; Сороцький – 27-30)¹⁰.

Окрім того, майже всі села Хотинського повіту і припрутські села Ясського (Бельцького) повітів були населені руснаками (українцями). Варто додати, що етнічний розвиток сільських громад Хотинського повіту значно відрізнявся від сусідніх Сороцького і Ясського (Бельцького) повітів. Це пояснювалося насамперед суміжною близькістю з українськими губерніями, зокрема Поділлям, звідки населення втікало від кріпосного права. Тому Хотинський повіт був на той час єдиним із усіх повітів, що мав значну малоросійську (українську) більшість населення, оскільки одразу він став районом найбільшого притоку мігрантів¹¹. У 1818 р. в сільських пунктах повіту вже проживало 52,2% українців¹². А у 1827 р. питома вага основної етнічної групи зростає і становила відповідно 62,7% українців¹³.

Водночас тільки у трьох волостях Хотинщини – Клішківській, Грозинецькій та Новоселицькій із 30,2 тис. осіб – 25730 (85,3%) були українцями, 605 (12,6%) – молдаванами і румунами, 351 (1,1%) – росіянами. В одному з найбільших сіл повіту Клішківцях налічувалося 2250 українців. А у Клішківській волості із 10235 жителів 97,9% були українцями, 0,9% – росіянами, 1,2% – євреями¹⁴.

Динамічне зростання сільського населення в усіх повітах Північної Бессарабії могло бути значно вищим, якби не спалахи чуми і холери в 1812-1813, 1819, 1825, 1829 рр. У зв'язку з цим зникали навіть цілі населені пункти, як, наприклад, українське село Галич, що належало монастиреві Голія (нині урочище Галич, що за 3 км від с.Клішківців Хотинського району). Внаслідок епідемії чуми, яка поширилася тут у 1813 р., залишилось живими лише 100 жителів.